

Slavko Marić

Dražen Brđanin

RELACIONE BAZE PODATAKA

Relacione baze podataka

Slavko Marić, Dražen Brđanin
RELACIONE BAZE PODATAKA

1. izdanje

Recenzenti

Prof. dr Dragan Mihajlović
Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad

Prof. dr Leonid Stoimenov
Elektronski fakultet, Niš

Lektor

Jovanka Borić

Likovni rad i grafički dizajn korica

mr Jelica Čulafić

Izdavač

Univerzitet u Banjoj Luci
Elektrotehnički fakultet

Štampa

MAKOPRINT, Banja Luka

Tiraž

300 primjeraka

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

004.652.4(075.8)
519.683.5(075.8)

МАРИЋ, Славко
Relacione baze podataka / Slavko Marić, Dražen
Brđanin. - 1. izd. - Banja Luka : Elektrotehnički
fakultet, 2012 (Banja Luka : Makoprint). - 434
str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 300. - Bibliografija: str. 423-426. -
Registar.

ISBN 978-99955-46-07-6
1. Брђанин, Дражен [аутор]

COBISS.BH-ID 2642968

© **Elektrotehnički fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, 2012.**

Sva prava zadržana. Nije dozvoljeno da bilo koji dio ove knjige bude snimljen, emitovan ili reprodukovan na bilo koji način, uključujući, ali ne ograničavajući se na fotokopiranje, fotografiju, magnetni ili bilo koji drugi vid zapisa, bez prethodne dozvole izdavača.

Slavko Marić
Dražen Brđanin

RELACIONE BAZE PODATAKA

Banja Luka
2012

Ovu knjigu posvećujem porodici
S.M.

Mojoj Leni
D.B.

Predgovor

Fascinantan razvoj elektronskih tehnologija omogućio je primjenu računarski baziranih sistema u svim područjima ljudske djelatnosti. Najveća potreba za primjenom računara je svakako u domenu obrade, skladištenja, čuvanja i korištenja informacija, što je zahtijevalo razvoj efikasnih i pouzdanih tehnologija za projektovanje, razvoj, implementaciju i efikasno korištenje sistema sa elektronskim bazama podataka. Danas su takvi sistemi temelj i neophodan uslov funkcionisanja kompanija, državnih, obrazovnih, zdravstvenih i drugih institucija, a većina tih sistema se zasniva na korištenju relacionih baza podataka. Zbog toga, principi organizacije, funkcionisanja, projektovanja i razvoja sistema sa relacionim bazama podataka su od esencijalnog značaja za sve one koji se bave razvojem i obezbjeđenjem tehničke podrške za rad ovih sistema, i predstavljaju predmet ove knjige.

Osnovna namjena knjige jeste da se koristi kao udžbenik za predmet Baze podataka na prvom ciklusu studija studijskog programa Računarstvo i informatika na Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Smatramo, takođe, da knjiga može biti korisna i svima onima koji slušaju kurseve sličnog nastavnog programa, kao i inženjerima koji rade na razvoju, administriranju ili održavanju sistema sa relacionim bazama podataka.

I pored postojanja više knjiga slične namjene na engleskom jeziku, smatramo da će ova knjiga olakšati savladavanje gradiva mnogim studentima koji ne koriste engleski jezik bez teškoća. Knjiga pokriva u nešto širem obimu i sa više detalja ciljno gradivo navedenog predmeta. U cijeloj knjizi korišten je veliki broj konzistentnih primjera koji se odnose na pojednostavljenu bazu podataka i funkcionisanje univerzitetskog informacionog sistema. Navedeni primjeri su bliski studentima, jer se odnose na objekte i procese realnog svijeta u kojima studenti svakodevno participiraju, što bi trebalo da studentima olakša razumijevanje materije koja se prezentuje. Jedan od problema pri pisanju knjige bio je vezan za korištenje odgovarajućih termina srpskog jezika. Nastojali smo da na konzistentan način koristimo termine koji

su u stručnoj i naučnoj literaturi na srpskom jeziku najčešće u upotrebi, pri čemu su raznovrsnost i šarolikost engleskih termina u literaturi predstavljale dodatni problem. Sugestije za poboljšanje teksta i otklanjanje uočenih grešaka i propusta čitaoci mogu dostaviti na rdb@etfbl.net, na čemu ćemo im biti iskreno zahvalni.

Materijal je organizovan u sedam glava, i to: *Uvod, Konceptualno modelovanje podataka, Relacioni model, SQL, Normalizacija organizacije relacionih baza podataka, Fizička organizacija podataka, Transakcije.*

Na kraju svake glave dat je sažetak, te pitanja za ponavljanje i zadaci za vježbu. Teoretski koncepti i praktični aspekti primjene objašnjeni su korištenjem velikog broja konzistentnih primjera i ilustracija.

U prvoj, uvodnoj glavi, izloženi su razlozi i motivi za razvoj i realizaciju sistema sa bazom podataka i prezentovana globalna arhitektura takvih sistema. Date su definicije osnovnih pojmova i opisani **ključni koncepti**, kao što su nivoi apstrakcije podataka, modeli podataka, koncept šema na različitim nivoima apstrakcije, instance baze podataka itd. Predstavljani su različiti tipovi organizacija baze, opisana je svrha jezika za definisanje i manipulaciju podacima te globalna arhitektura i način funkcionisanja sistema za upravljanje bazom podataka. Prezentovane su različite varijante arhitekture aplikativnih sistema, opisane uloge različitih učesnika povezanih sa sistemima sa bazama podataka i izložene tipične faze životnog ciklusa takvih sistema, sa fokusom na faze projektovanja (konceptualno, logičko, fizičko) relacije baze podataka.

U drugoj glavi detaljno se izlaže najčešće korišteni postupak **konceptualnog modelovanja**, koji predstavlja prvu i najznačajniju fazu projektovanja relacije baze podataka, zasnovan na modelu objekti-veze (MOV). Detaljno su opisani osnovni koncepti: entiteti, entitetski tipovi i skupovi, atributi, veze, vezni tipovi i skupovi, ograničenja na vezama, ključevi, te koncepti proširenog modela: specijalizacija/generalizacija, agregacija, kategorije. Posebna pažnja posvećena je MOV dijagramima: od opisa osnovnih gradivnih struktura dijagrama do prikaza procesa projektovanja. S obzirom na rastuću ulogu i značaj UML-a, takođe su prezentovane osnovne mogućnosti konceptualnog modelovanja podataka korištenjem UML notacije.

U trećoj glavi izložen je **relacioni modela podataka**. Prezentovane su teoretske osnove i formalne definicije fundamentalnih relacionih koncepata kao što su: relacija, relaciona šema, šema relacije baze podataka, ključevi (superključ, kandidatski i primarni ključ), specifikacija ograničenja u relacionom modelu kojima se štiti integritet podataka itd. Detaljno su diskuto-

vana i izložena neformalna pravila za mapiranje MOV konceptualnog modela u relacioni model, kao i postupak mapiranja UML konceptualnog modela u relacioni model. Presentovani su formalni upitni jezici za rad sa podacima u relacionim bazama: proceduralni (relaciona algebra) i deklarativni (relacioni račun), na kojima se bazira standardni komercijalni jezik za rad sa relacionim bazama – SQL.

Četvrta glava sadrži iscrpan prikaz karakteristika **SQL**-a, od osnovnih do naprednih koncepata. Opisani su osnovni tipovi podataka u SQL-u, kreiranje SQL relacija/tabela, rad sa SQL šemama i katalozima. Dat je detaljan opis osnovnih SQL upita, setovskih operacija i složenijih, ugniježđenih SQL upita. Opisane su osnovne operacije brisanja, umetanja i ažuriranja, integritetska ograničenja i osnovni mehanizmi zaštite i sigurnosti podataka. Na kraju su ukratko izložene naprednije mogućnosti: trigeri, uskladištene procedure, specifikacija transakcija, te korištenje SQL-a u aplikativnim programima. Opisana su dva osnovna načina: ugrađeni SQL i pristup preko odgovarajućeg API-ja, gdje je za potrebe objašnjenja u primjerima korišten SQL/CLI model, sa implementacijom u programskom jeziku C.

Peta glava razmatra problem **normalizacije organizacije relacionih baza podataka**. Na početku ovog dijela prezentuju se i opisuju anomalije loše projektovanih baza podataka: redundantnost podataka, problem ažuriranja, anomalije umetanja i brisanja. Anomalije koje proističu iz neadekvatne organizacije relacione baze podataka mogu se identifikovati i eliminisati korištenjem teorije zavisnosti (funkcionalnih, višeznačnih i zavisnosti spajanja) i dekompozicijom relacionih šema. Izloženi su neophodni i poželjni uslovi dekompozicije: dekompozicija bez gubitka informacija i dekompozicija sa očuvanjem zavisnosti. U posljednjem dijelu dat je detaljan prikaz normalnih formi i postupaka normalizacije baza podataka.

Predmet šeste glave je **fizička organizacija relacionih baza podataka** te način mapiranja logičke na fizičku organizaciju. Izložen je koncept hijerarhijske organizacije memorije, sa detaljnijim opisom karakteristika sekundarnih *on-line* memorija (magnetnih diskova), te različiti postupci i tehnike minimizacije vremena pristupa podacima na disku. Predstavljeni su različiti tipovi fizičke organizacije fajlova, odnosno načini organizacije podataka u zapise, smještanja zapisa u blokove, povezivanja blokova u fajl itd. Analizirane su i diskutovane različite indeksne strukture za pristup podacima u fajlovima (uređeni indeksi, višenivoski indeksi i B⁺-stabla te heš indeksi), kao i pogodnost korištenja pojedinih fajl organizacija i indeksnih struktura u zavisnosti od specifičnosti aplikativnih situacija.

U posljednjoj, sedmoj glavi, dat je opis koncepta, osnovnih karakteristika i principa izvršavanja **transakcija** nad bazom podataka. Na početku je dat opis ACID svojstava i osnovnih stanja transakcija. Navedene su karakteristike i prednosti konkurentnog izvršavanja transakcija, s jedne strane, te apostrofirani i ilustrovani problemi i nekorektni rezultati koji se mogu generisati u toku konkurentnog izvršavanja, s druge strane. Data je specifikacija formalnih uslova koje konkurentni rasporedi izvršavanja moraju zadovoljiti (konfliktno ekvivalentni, ekvivalentni po pogledu) kako bi se generisali korektni rezultati, ekvivalentni serijskom izvršavanju transakcija. Dat je pregled tehnika za upravljanje konkurentnim izvršavanjem, gdje je detaljno opisan dvofazni protokol zaključavanja. Poseban odjeljak posvećen je mehanizmima oporavka baze podataka nakon neuspješnog izvršenja neke transakcije: pristup podacima baze u toku izvršavanja transakcije, oporavak baziran na vođenju logova, odložena i neposredna modifikacija baze podataka te kontrolne tačke.

Na kraju, posebnu zahvalnost izražavamo recenzentima knjige, prof. dr Draganu Mihajloviću i prof. dr Leonidu Stoimenovu.

Zahvalnost dugujemo i kolegi Goranu Banjcu, koji je korisnim sugestijama dao doprinos poboljšanju teksta četvrte glave. Likovno rješenje i grafički dizajn korica knjige uradila je mr Jelica Čulafić, a mnoge formalne greške u tekstu uklonjene su zahvaljujući lektoru Jovanki Borić.

Banja Luka, januar 2012.

Autori

Sadržaj

1	Uvod	1
1.1	Karakteristike i arhitektura računarskih baza podataka	4
1.1.1	Tipovi baza podataka	6
1.1.2	Tri nivoa apstrakcije podataka	8
1.1.3	Modeli podataka	9
1.1.4	Šeme i instance	10
1.1.5	Jezici za rad sa bazama podataka	11
1.2	Sistemi za upravljanje bazama podataka	13
1.2.1	Ciljevi i prednosti DBMS	13
1.2.2	Ostale prednosti korištenja baza podataka i DBMS	19
1.2.3	Klasifikacija DBMS	20
1.2.4	Osnovne komponente i globalni opis funkcionisanja	21
1.3	Učesnici povezani sa bazama podataka	24
1.3.1	Korisnici sistema sa bazama podataka	24
1.3.2	Specijalisti za razvoj DBMS i sistemsku podršku	26
1.4	Aplikacije baza podataka	27
1.4.1	Aplikativna arhitektura	27
1.4.2	Proces razvoja	33
1.4.3	Projektovanje i implementacija baze podataka	35
1.5	Sažetak	37
2	Konceptualno modelovanje podataka	41
2.1	Model objekti-veze	42
2.1.1	Osnovni koncepti	42
2.1.2	Ograničenja na tipovima veza	49
2.1.3	Ključevi	53
2.1.4	MOV dijagrami	56

2.1.5	Slabi entitetski tip	60
2.1.6	Prošireni MOV model	63
2.1.7	Sumarni pregled simbola koji se koriste u MOV modelu i alternativne notacije	72
2.1.8	Kreiranje MOV dijagrama i projektne opcije	74
2.1.9	Primjer kreiranja MOV dijagrama	87
2.2	Modelovanje primjenom UML	95
2.2.1	Arhitektura UML-a	96
2.2.2	Standardni UML dijagrami	98
2.2.3	Dijagram klasa	101
2.3	Sažetak	114
3	Relacioni model	123
3.1	Struktura relacionih baza podataka	125
3.1.1	Relacije i relacione šeme	125
3.1.2	Karakteristike relacija	128
3.1.3	Korištena notacija i konvencije	130
3.2	Ograničenja u relacionom modelu	130
3.2.1	Domenska ograničenja	131
3.2.2	Ključevi	132
3.2.3	Aplikativno bazirana ograničenja	135
3.3	Šema relacione baze podataka	135
3.3.1	UML reprezentacija šeme relacione baze podataka	137
3.4	Mapiranje konceptualnog modela u relacioni model	140
3.4.1	Mapiranje MOV modela na šemu relacione baze podataka	140
3.4.2	Mapiranje UML konceptualnog modela	157
3.5	Formalni upitni jezici	161
3.5.1	Relaciona algebra	162
3.5.2	Relacioni račun <i>torki</i>	190
3.5.3	Relacioni račun domena	196
3.6	Sažetak	199
4	SQL	205
4.1	Definicija podataka u SQL-u	207
4.1.1	Osnovni tipovi podataka i specifikacija domena	207
4.1.2	Kreiranje SQL relacija	211
4.1.3	SQL šeme i katalozi	216

4.1.4	Brisanje i izmjene objekata SQL šeme	217
4.2	Osnovni upiti u SQL-u	218
4.2.1	Jednostavni upiti oblika select – from	219
4.2.2	Jednostavni upiti sa where klauzulom	221
4.2.3	Upiti sa više relacija u from klauzuli	223
4.2.4	Preimenovanje relacija i <i>torka</i> promjenljive	224
4.2.5	Sortiranje <i>torki</i> u prikazu rezultata upita	225
4.3	Setovske operacije	226
4.4	Složeniji SQL upiti	228
4.4.1	Rad sa <i>null</i> vrijednostima	228
4.4.2	Agregatne funkcije	230
4.4.3	Gniježđenje SQL upita	232
4.4.4	Spojene relacije	239
4.4.5	Pogledi	242
4.4.6	With klauzula i rekurzivni upiti	244
4.5	Modifikacija baze	249
4.5.1	Brisanje	250
4.5.2	Umetanje	251
4.5.3	Ažuriranje	252
4.5.4	Modifikacija baze podataka kroz poglede	254
4.6	Integritetska ograničenja	256
4.6.1	Domenska ograničenja	257
4.6.2	Ograničenja na relacijama	258
4.6.3	Potvrde	263
4.7	Sigurnost i autorizacija	264
4.8	Ostale mogućnosti	268
4.8.1	Trigeri	269
4.8.2	Uskladištene procedure	272
4.8.3	Podrška za specifikaciju transakcija	273
4.9	Korištenje SQL-a u aplikativnim programima	273
4.9.1	Ugrađeni SQL	275
4.9.2	Dinamičko generisanje SQL iskaza	280
4.9.3	Pristup bazi preko aplikativnog programskog interfejsa	281
4.10	Sažetak	285

5	Normalizacija organizacije relacionih baza podataka	289
5.1	Problemi i anomalije loše projektovanih baza podataka	290
5.1.1	Redundancija podataka i problem ažuriranja	290
5.1.2	Anomalije umetanja i brisanja	292
5.2	Funkcionalne zavisnosti	294
5.2.1	Koncept i definicija funkcionalnih zavisnosti	294
5.2.2	Zatvaranje skupa funkcionalnih zavisnosti	297
5.2.3	Zatvaranje skupa atributa	298
5.2.4	Minimalni skup funkcionalnih zavisnosti	301
5.3	Dekompozicija relacionih šema	303
5.3.1	Dekompozicija bez gubitka informacija	307
5.3.2	Dekompozicija sa očuvanjem zavisnosti	309
5.4	Normalne forme i postupci normalizacije	313
5.4.1	Prva normalna forma (1NF)	314
5.4.2	Druga normalna forma (2NF)	315
5.4.3	Treća normalna forma (3NF)	316
5.4.4	Boyce-Coddova normalna forma (BCNF)	320
5.4.5	Analiza normalizacije organizacije relacionih baza podataka korištenjem funkcionalnih zavisnosti	323
5.4.6	Višeznačne zavisnosti i četvrta normalna forma	324
5.4.7	Peta normalna forma	330
5.4.8	Proces normalizacije – rekapitulacija	333
5.4.9	Denormalizacija	335
5.5	Sažetak	339
6	Fizička organizacija podataka	343
6.1	Hijerarhijska organizacija memorije	344
6.2	Fizička organizacija i karakteristike disk jedinica	346
6.3	Poboljšanje performansi pristupa podacima	352
6.4	Koncept mapiranja logičke organizacije baze podataka na fizički nivo	358
6.5	Reprezentacija zapisa	359
6.5.1	Zapisi fiksne dužine	360
6.5.2	Zapisi promjenljive dužine	361
6.6	Organizacija zapisa u okviru fajlova	364
6.6.1	Fajl organizacija sa neuređenim redoslijedom zapisa	364
6.6.2	Fajl organizacija sa uređenim redoslijedom zapisa	366

6.6.3	Klasterska organizacija	369
6.6.4	Indeksne pristupne strukture	370
6.6.5	Heš organizacija	382
6.6.6	Pogodnost primjene pojedinih fajl organizacija	386
6.7	Sažetak	387
7	Transakcije	391
7.1	Osnovna svojstva transakcija	391
7.2	Stanja transakcije	392
7.3	Izvršavanje konkurentnih transakcija	394
7.3.1	Konfliktno ekvivalentni rasporedi	397
7.3.2	Rasporedi ekvivalentni po pogledu	400
7.4	Mogućnost oporavka u slučaju neuspješnog izvršenja	401
7.4.1	Rasporedi izvršenja i mogućnost oporavka	402
7.4.2	Rasporedi izvršenja i oporavak više transakcija	403
7.5	Kontrola konkurentnog izvršenja	404
7.5.1	Katanci	405
7.5.2	Dvofazni protokol zaključavanja	408
7.6	Izolacioni nivoi definisani SQL standardom	409
7.7	Mehanizmi oporavka baze podataka	411
7.7.1	Pristup podacima baze u toku izvršavanja transakcija	412
7.7.2	Postupci oporavka bazirani na vođenju logova	413
7.8	Sažetak	417
	Literatura	423
	Indeks pojmova	427